

УДК 378.147:502/504

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/63-70

Олена Дзюбенко

кандидат біологічних наук, доцент,
доцент кафедри біології, методології та методики навчання
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
alena_dzybenko2008@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0127-150X>
Researcher ID: DGX-7694-2022
(вул. В. Сухомлинського 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

Тамара Андрєєва

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
andreeva.tamar.t@gmail.ua
0000-0002-5923-1589
Researcher ID: DPH-9105-2022
(вул. В. Сухомлинського 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ В РЕАЛІЯХ СЬОГОДЕННЯ

У статті розглянуто теоретичні підходи до формування екологічної свідомості у українських реаліях сьогодення. Мета статті – дослідити особливості формування екологічної свідомості у майбутніх педагогів в реаліях сьогодення. Наведено історичні факти наслідків споживацького ставлення до природних ресурсів. З'ясовано, що в даний час екологічна криза в світі погіршується, і особливо це помітно в Україні, про що говорять конкретні факти. Виявлено, що одним з важливих завдань для подолання екологічної кризи є формування екологічної свідомості. Для цього необхідно докорінно змінити світоглядну парадигму з антропоцентричної на природоцентричну, звернутися до багатовікового досвіду гармонійного природокористування українського народу. Розглянуто теорію справедливості обміну, який трактується як можливості кожного покоління бути включеними в позитивний діахронний обмін: допомогу, яку молоде покоління отримує після народження (адже дитина народжується повністю безсилою і вищою мірою безпомічною) та в період дорослішання, пізніше воно «повертає» через допомогу літнім, які перейшли у фазу третього покоління. Також важливим поняттям у формуванні ставлення до природного довкілля є ідея коригуючої справедливості, яка націлює сприймати природу як спільну власність людства, що належить кожному поколінню, а всередині покоління кожному індивіду рівною мірою. З'ясовано, що якщо колективна екологічна свідомість у більшості членів українського соціуму перебуває на достатньому рівні, то індивідуальна все ще потребує значних зрушень, тому формування екологічної свідомості є найважливішим завданням природничої освіти та екологічного виховання, які слід починати з перших років життя. Доведено, що для формування екологічної свідомості майбутніх поколінь винятково важливою є роль педагогів, починаючи з вихователів закладів дошкільної освіти і закінчуючи викладачами закладів вищої освіти, особливо педагогічного спрямування. На сучасному етапі актуальним є формування у свідомості кожного члена суспільства бажання оберігати і примножувати природні угруповання, тобто відноситися до них з позицій моралі. Сучасна педагогіка має взяти на озброєння нові підходи і методи екологічної підготовки фахівців з урахуванням соціальних реалій і потреб сьогодення. Поряд з традиційними засобами навчання доцільно поширювати і активно впроваджувати підходи освіти для збалансованого розвитку

через екологізацію усіх дисциплін та формування екологічної свідомості. Запропоновані авторські курси сприятимуть підвищенню ефективності процесу формування еколого зорієнтованої особистості у процесі професійної підготовки. Тому поширення і розвиток екологічної освіти є не тільки важливим для сьогодення, а має стати пріоритетом державної політики, запорукою екологічної безпеки держави.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічне мислення, екологічна освіта, професійна підготовка, педагогі, екологічна безпека.

Olena Dziubenko

Doctor of Philosophy in Pedagogy (Ph.D), Associate Professor Associate Professor of the Department of biology, methodology and teaching methods
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
alena_dzybenko2008@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0127-150X>
Researcher ID: DGX-7694-2022
(Sukhomlynskyi Str. 30, Pereiaslav, Kyiv Region, 08401, Ukraine)

Tamara Andreeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy (Ph.D), Associate Professor Associate Professor of the Department of psychology and pedagogy of preschool education,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
andreeva.tamar.t@gmail ua
0000-0002-5923-1589
Researcher ID: DPH-9105-2022
(Sukhomlynskyi Str. 30, Pereiaslav, Kyiv Region, 08401, Ukraine)

MAIN STAGES OF FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN FUTURE TEACHERS IN THE REALITIES OF TODAY

The article considers theoretical approaches to the formation of ecological consciousness in the Ukrainian realities of today. The purpose of the article is to investigate the peculiarities of the formation of environmental awareness in future teachers in today's realities. The historical facts of the consequences of consumer attitude to natural resources are given. It has been found that the current ecological crisis in the world is deteriorating, and this is especially noticeable in Ukraine, as evidenced by specific facts. It was found that one of the important tasks for overcoming the ecological crisis is the formation of ecological consciousness. To do this, it is necessary to radically change the worldview paradigm from anthropocentric to nature-centric, to turn to the centuries-old experience of harmonious nature management of the Ukrainian people.

The theory of fairness of exchange is considered, which is interpreted as the possibility of each generation to be included in a positive diachronic exchange: the help that the younger generation receives after birth (because the child is born completely powerless and highly helpless) and in adulthood, later it «returns» through helping the elderly. Which have entered the third generation phase. Also an important concept in shaping the attitude to the natural environment is the idea of corrective justice, which aims to perceive nature as a common property of mankind, belonging to each generation, and within the generation to each individual equally. It was found that if the collective ecological consciousness of most members of Ukrainian society is at a sufficient level, the individual still needs significant changes, so the formation of ecological consciousness is the most important task of natural education and environmental education, which should begin in the first years of life. It is proved that the role of teachers is extremely important for the formation of ecological consciousness of future generations, starting from educators of preschool education institutions and ending with

teachers of higher education institutions, especially pedagogical ones. At the present stage it is important to form in the minds of every member of society a desire to preserve and multiply natural groups, ie to treat them from a moral standpoint. Modern pedagogy must adopt new approaches and methods of environmental training, taking into account the social realities and needs of today. Along with traditional teaching aids, it is advisable to disseminate and actively implement approaches to education for sustainable development through the greening of all disciplines and the formation of environmental awareness. The offered author's courses will help to increase the efficiency of the process of formation of ecologically oriented personality in the process of professional training. Therefore, the spread and development of environmental education is not only important for today, but should become a priority of public policy, a guarantee of environmental security of the state.

Key words: *ecological consciousness, ecological thinking, ecological education, professional training, teachers, environmental safety.*

Постановка проблеми. Панування у сучасному світі споживацького ставлення до природи, антропогенний вплив на довкілля, який людина здійснює своїм безвідповідальним ставленням до навколишнього середовища та безмежним бажанням збагачення будь-яким способом, призводять до порушення природної гармонійної рівноваги, яка існувала впродовж мільйонів років, великомасштабних біологічних катастроф та погіршення стану здоров'я населення. Усе це актуалізує проблему посилення екологічного виховання нової генерації, створення нової освітньої парадигми орієнтованої на формування та становлення екологічно вихованої особистості. Пріоритетність наряду виховання екологічної культури людини, формування її гармонійних відносин з природою підтверджують нормативні документи, зокрема Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)» (Державна національна програма, 1993: 2–12) «Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти» (Концепція виховання, 1997), «Концепція екологічної освіти України».

Швидкий розвиток науково-технічного прогресу в наш час характеризується значним посиленням антропогенного впливу на оточуюче середовище. Своїм споживацьким ставленням люди вже завдали природі незворотних збитків. Сучасні масштаби екологічних змін становлять реальну загрозу для життя людей. Забруднення навколишнього середовища технологічними відходами у багатьох містах (та й не лише – містах) України досягло критичного рівня. В кінці XX століття людство опинилося на порозі екологічної кризи, яка поглиблюється і різко негативно впливає на суспільний розвиток, економіку та культуру і, в першу чергу, на стан здоров'я людини. Сьогодні проблема збереження здоров'я є глобальною для всього світу. Це стосується і України, в якій здоров'я молоді перебуває в катастрофічному стані. Таким чином, незворотне руйнування природного базису стає реальною небезпекою для суспільства, негативно впливає на здоров'я кожного. Тому однією з головних проблем збереження здоров'я дітей є формування в них екологічної культури, в основі якої лежить реалістична екологічна свідомість. Цей процес повинен підводити кожну людину до розуміння того, що вона є не лише мешканцем свого села, міста, своєї країни, але й жителем планети, і що це накладає на неї велику відповідальність за збереження природно-ресурсного потенціалу Землі. Потрібно формувати у дітей інтерес до природи та потребу до активної практичної роботи з охорони навколишнього середовища, прагнення до спілкування з природою, до пізнання її таємниць, здатність переживати глибокі етичні та естетичні почуття. А тому пошук шляхів розв'язання цих завдань в Україні, з урахуванням досвіду інших країн, є актуальним (Завгородня, 2013).

Суспільство на сьогодні вимагає від здобувачів вищої освіти забезпечення максимального розвитку інтелектуальних здібностей і формування загальнолюдських якостей особистості, якій притаманний екологічний спосіб мислення та екологічна культура.

Тому за сучасних умов екологічна свідомість при підготовці фахівців для закладів дошкільної освіти та школи, має належати головна роль у формуванні екологічного мислення. Екологічна освіта і виховання повинні орієнтуватись на активну взаємодію людини з природою, побудовану на науковій основі, на оцінюванні людини як частини навколишнього середовища.

Екологічні знання, доповнені ціннісними орієнтаціями, повинні стати підґрунтям екологічної культури та екологічного мислення. Вони мають сприяти усвідомленню цінностей, допомагати вирішенню комплексних екологічних проблем, що стоять перед людством, забезпечити комфортність його проживання у майбутньому, зберегти та примножити унікальну різноманітність усієї біоти і, зокрема, рослинного і тваринного світу (Олійник, 2009). Формування екологічної культури починається вже з дошкільного віку. Відповідальна роль покладена на вихователя, завданням якого є сформувати у дітей сукупність наступних компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічна поведінка – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура.

Тому, сьогодні виникає нагальна проблема домогтися відповідності змісту професійної підготовки здобувачів вищої освіти до вимог сучасного життя. Підготовка майбутніх учителів біології до екологічної освіти школярів має здійснюватися за принципами діяльнісного та усвідомленого засвоєння знань: навчити когось і передати знання про щось іншій людині можливо, якщо ти сам володієш цими знаннями і вмієш їх самостійно використовувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В освітньому аспекті про взаємозв'язок та взаємодію людини і природи дане питання розкрито у працях В. Вербицького, О. Вишневецького, Е. Гірусова, Г. Данилової, І. Зверевої, І. Зязюна, В. Крисаченка, Н. Лисенка, Л. Марченко, Н. Ничкало, Г. Пустовіту.

Марченко Л. зазначає, що «реалії сьогодення вимагають кардинальні зміни в галузі професійної підготовки здобувачів вищої освіти. Основною метою професійної освіти має стати підготовка компетентного, вільно володіючого своєю професією і орієнтованого в суміжних галузях діяльністю, готовністю до постійного професійного росту фахівця, що забезпечує максимальний запит особистісного потенціалу кожного випускника ЗВО, свідоме визнання оточуючих, як і його самого, особистої значущості. Автор вказує, що в умовах сучасної екологічної ситуації, яка склалася в багатьох регіонах України та у світі в цілому, стає актуальним включення в структуру як професійної компетентності спеціаліста, так і громадянської компетентності людини екологічної складової, яка б дозволила своєчасно знаходити правильні (з точки зору мінімального ризику для здоров'я людини і якості навколишнього середовища) вирішення проблемних екологічних ситуацій» (Марченко, 2010).

Якого б рівня не досягла наукова технічна думка, людство все необхідне для підтримання життєдіяльності отримує від природи. Тобто, природа може існувати без людини, але людина без природи за межами екологічного оптимуму, може існувати досить обмежений час. Тому так важливо не вступати в конфлікт з природним довкіллям, підтримувати екологічну рівновагу. Дані питання є предметом досліджень як зарубіжних філософів Г. Йонаса, Б. Коммонера, В. Хесле, А. Швейера, так і українських М. Кисельова, В. Крисаченка, І. Огородника. Українські психологи В. Скребець та І. Шлімакова наголошують на важливості врахування психологічних особливостей нашого народу при вирішенні екологічних проблем (Скребець, 2014). Формуванню природодоцільної поведінки присвячені праці педагогів О. Вишневецького, В. Сухомлинського та ін. Але в реаліях сьогодення потрібно оперативно і наполегливо шукати дієві шляхи формування екологічної свідомості, адже ситуація в Україні стабільно погіршується. Серед несприятливих факторів, викликаних господарською діяльністю людини можна виділити кліматичні зміни, які характеризуються нестабільністю і нехарактерністю температурного режиму відповідно до сезонів, поява природних явищ, яких в Україні раніше не було (пиллові бурі), забруднення ґрунтів пестицидами і отрутохімікатами, підвищення радіаційного фону. Великих збитківносять державі і суспільству неумисні і умисні дії людей, які порушують біогеоценози пожежами. На сході країни внаслідок воєнних дій теж порушуються природні угруповання. Вчені відмічають, що приблизно за 6 місяців кожного року людство витрачає і споживає ресурси, які природа може відновити, наступний період року споживання йде з невідновлювальних ресурсів.

У своїх працях І. Добронравов, В. Крисаченко, Л. Сидоренко, К. Корсак, Л. Нечипоренко, розкривають, що «основи гармонійного взаємозв'язку людини й природи, дбайливого ставлення

до її надр, намагаючись відобразити образ планети Землі як однієї та єдиної інстанції для людського існування, котру потрібно оберігати».

Якщо в минулому цивілізації виникали і існували локально, то в даний час, біосфера, яка стала тотожною з ноосферою, зазнає негативних впливів в грандіозних масштабах, що призводить до зникнення окремих біоценозів повністю, зміни інших, вимирання багатьох особин і видів живих організмів. Допомогти в вирішенні даної ситуації може систематична планомірна робота по формуванню екологічної свідомості починаючи з дитячого віку на засадах науковості та звернення до багатовікового народного досвіду існування в природному довкіллі.

Мета статті – дослідити особливості формування екологічної свідомості у майбутніх педагогів у реаліях сьогодення.

Матеріал і методи дослідження. У процесі дослідження застосовано наступні методи: аналіз, порівняння, узагальнення та систематизація.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті стрімких процесів світової та європейської інтеграції освіта України покликана виховувати та навчити громадян постійно дбаючи про збереження і відновлення біосфери. Виконати це завдання можливо за умов високого рівня екологічної відповідальності кожної людини, тому діяльність усіх ланок системи неперервної освіти має бути зорієнтована на пошук ефективних способів екологічної підготовки суб'єктів виховного та педагогічного процесу, що регламентована положеннями Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», Державної програми «Вчитель», Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки та ін.

Як зазначають автори, учитель повинен зосередитися на вихованні ціннісного ставлення дитини до природи, учити берегти довкілля і піклуватися про його чистоту. Ефективність зазначеного процесу вимагає відповідної підготовки майбутнього фахівця дошкільної освіти та вчителів середньої школи під час навчання у вищій школі.

Змістовні знання з формування індивідуальної екологічної свідомості викладені у авторському курсі «Основи природознавства з методикою ознайомлення дітей дошкільного віку з природою» для фахівців з дошкільної освіти – бакалаврський рівень. В курсі розкриваються елементи екологічної свідомості, а саме: психологічні стани, суб'єктивні оцінки, ціннісні орієнтації – компетенції екологічного виховання, яке бажано здійснювати не лише у дошкільному та шкільному віці.

Що стосується здобувачів вищої освіти, а саме вчителів біології та основ здоров'я, їм пропонується авторський курс «Біосферний рівень організації життя». У результаті вивчення курсу студент формує такі освітні і професійні компетентності: розуміє предметну область і базову специфіку професійної діяльності, застосовує знання в практичних ситуаціях в біології; застосовує критичне мислення, раціональну аргументацію, аналіз та синтез під час розв'язання еколого-біологічних завдань; використовує загальні та професійні інформаційні та комунікаційні технології з біології для отримання, обробки і презентації інформації; визначає, формулює і пропонує шляхи вирішення професійних теоретичних і практичних проблем з екології та біології; знає й застосовувати під час виконання завдань еколого-біологічні закони.

Мусієнко Т. зауважує, що «Екологія – «комплексна наука, що вивчає відносини рослинних і тваринних організмів та їх угруповань між собою і навколишнім середовищем». Екологічну свідомість визначають як «глибоке розуміння нерозривного зв'язку людини природою, залежності благополуччя людей від цілісності та екологічної рівноваги середовища життя на Землі, переконаність у необхідності дбайливого ставлення до природи, розуміння важливості раціонального природокористування та збагачення природних ресурсів»» (Мусієнко та інші, 2002).

Протягом історичного поступу людства кожний етнос напрацьовував свою модель ставлення до природи, яка і слугувала основою формування екологічної свідомості. В глобальному масштабі є дві протилежні світоглядні парадигми, які фундаментально відрізняються, і завдяки їм і формується екологічна свідомість кожного члена соціуму.

Антропоцентрична світоглядна парадигма сформувалася на Заході під впливом християнства, її основними положеннями є впевненість у винятковому праві людини розпоряджатися всіма природними багатствами. Людина вбачається на вершині картини світу, все інше створене і існує для задоволення її потреб. Людині дозволено все, що сприятиме її благу. Природу слід охороняти лише для забезпечення її благами наступних поколінь. Таким чином антропоцентричний тип екологічної свідомості – це система знань і уявлень про світ, для якої характерні протиставлення людини як господаря природи і природи як об'єкта для задоволення потреб людини.

На Сході з найдавніших часів побутує природоцентрична світоглядна парадигма, яка проголошує «Природа – міра всіх речей». Звідси витікає шанобливе ставлення до всіх форм життя, врахування потреб не тільки людини, але і природних угруповань та інших живих організмів. Природоцентричному типу екологічної свідомості притаманні переконання у самоцінності природи і прагнення зберегти її незалежно від міри корисності в даний момент для людини.

Звернення до прадавніх слов'янських вірувань дає нам можливість побачити українські традиційні підходи до природокористування. Крім головних богів пантеону (Дажбога, Рода, Перуна, Сварога) існувало багато різних духів та демонів, пов'язаних переважно з самою людиною, її життєвим простором. Це русалки, польовики, нечиста водяна сила тощо. Народ заселив воду, ліси, гори ніжними духами і напівдухами.

Навіть дерева наділялися антропоморфними властивостями і могли впливати на долі людей. Вся народна творчість показує злитність існування людини з природою, коли вона ніби розуміє настрій людей і налаштовується на нього. Народні легенди, повір'я, забобони регламентували поведінку людини в доквіллі, сприяли гармонійним відносинам в системі «людина – природа», така ж думка про одухотвореність природи простежується і в творах Данила Андреева.

У даний час науковці розглядають поняття колективна і індивідуальна екологічна свідомість. Вони взаємопов'язані, адже індивідуальна екологічна свідомість засвоює надбання колективної і також впливає на її формування і функціонування. Велике значення для формування екологічної свідомості поряд з традиційними узвичаєними народними поглядами мають наукові факти. «Дискусія про тісний зв'язок між розширенням наших знань про світ з одного боку, і ростом самосвідомості та самоконтролем суб'єкта пізнання, з іншого боку, не є ані випадковою, ані периферійною. Процес розширення сфери індивідуальної свідомості є типовим прикладом розгортання сіх типів ситуативно зумовленого знання, тобто знання не як результату простого накопичення інформації про факти та їхні каузальні зв'язки, а як результат внутрішньої взаємозалежності життєвого процесу. Цей процес, що уможливорює самоосягнення і розширення наших знань про світ навколо нас, є важливим не лише для індивідуального самопізнання, а й для самопізнання групи» (Мангайм, 2008).

Індивідуальна екологічна свідомість починає формуватися у дитини з раннього віку, творчо засвоюючи положення колективної екологічної свідомості. На емоційно-почуттєвому рівні дитина повинна засвоїти знання про цілісність людини з природним довкіллям, його цінність і неповторність, можливість людини втручатися в біогеоценози, що призводить до їх руйнації. Основне положення, яке повинна засвоїти дитина – що всі живі організми мають однакове право на життя. Вона теж має певні права. «Більшу частину прав людини можна реконструювати, виходячи з трьох груп трансцендентальних інтересів людини як тілесної живої істоти, як істоти, наділеної мовою і здатністю мислити, та як соціальної істоти, здатної до співпраці» (Філософія, 2012). В цьому контексті розглядаються теорія справедливості обміну, який трактується як можливість кожного покоління бути включеними в позитивний діяхронний обмін: допомогу, яку молоде покоління отримує після народження (адже дитина народжується повністю безсилою і вищою мірою безпомічною) та в період дорослішання, пізніше воно «повертає» через допомогу літнім, які перейшли у фазу третього покоління.

З позицій парадигми обміну можна розглядати і таке актуальне питання як захист природного середовища, адже «все те, що людина змінює в природі, може розглядатися в

контексті теорії обміну, тобто з позицій коригуючої справедливості, наприклад, скорочення ресурсів, створення нових ризиків у процесі подолання природних небезпек. Оскільки природне середовище є життєво важливою реальністю і те, яким воно зазвичай залишається у спадок наступним поколінням, суттєво впливає на їхні можливості та ризики, то в угоді між поколіннями має бути врахований не тільки простий обмін. Тому справедливий обмін між поколіннями передбачає також розважливе ставлення до цієї складової генераційної структури життя людей. Попереднє покоління має передати у спадок наступному іпотеку, для якої не існує жодних відповідних гарантій» (Філософія, 2012).

Науковці зазначають, що ще в 60-х роках ХХ століття виникла глобальна екологічна криза. «Людина, яка одночасно є як суб'єктом, так і об'єктом екологічної кризи, як бачимо, відріклася від ідеалу мудрості, бо мудрість тяжіє до гармонії, але не до руйнування. Винуватцем екологічної кризи була сама людина, так як ніякому іншому біологічному виду не вдавалося до цих пір знищити настільки велику кількість інших видів, не зворотно змінити екологічну ситуацію на нашій планеті.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на сучасному етапі актуальним є формування у свідомості кожного члена суспільства бажання оберігати і примножувати природні угруповання, тобто відноситися до них з позицій моралі. Сучасна педагогіка має взяти на озброєння нові підходи і методи екологічної підготовки фахівців із урахуванням соціальних реалій і потреб сьогодення. Поряд із традиційними засобами навчання доцільно поширювати і активно впроваджувати підходи освіти для збалансованого розвитку через екологізацію усіх дисциплін та формування екологічної свідомості. Запропоновані авторські курси сприятимуть підвищенню ефективності процесу формування еколого зорієнтованої особистості у процесі професійної підготовки. Тому поширення і розвиток екологічної освіти є не тільки важливим для сьогодення, а має стати пріоритетом державної політики, запорукою екологічної безпеки держави.

Список використаних джерел і літератури

1. Державна національна програма «Освіта» (Україна – ХХІ століття) (1993). *Освіта*. № 44–46. С. 2–12.
2. Енциклопедія освіти (2008). Акад. пед. наук України; головний редактор В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер. 1040 с.
3. Завгородня Т. (2013). Екологічна освіта як умова формування культури здоров'я молодших школярів : вітчизняний та зарубіжний досвід. *Порівняльно-педагогічні студії*. № 4(18). С. 39–44.
4. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі виховання (1997). Молодь і закон : зб. нормат. док. з проблем виховання студентської молоді / за ред. Н. І. Косаревої. Київ : ІЗМН. 352 с.
5. Мангайм Карл (2008). Ідеологія та утопія. Пер з нім. Київ: Дух і Літера. 370 с.
6. Марченко Л. І. (2010). Екологічна компетентність як показник екологічної освіти та як складова життєвої компетентності. *Проблеми освіти : науково-методичний збірник*. № 64. С. 92–95.
7. Мусієнко М. М., Серебряков В. В., Брайон О. В. (2002). Екологія. Охорона природи. Словник-довідник. Київ: Товариство «Знання» КОО. 56 с.
8. Олійник Л. (2009). Екологічна освіта як складова навчально-виховного процесу. *Імідж сучасного педагога*. Науково-практичний освітньо-популярний журнал. Полтава : Тов «АСМІ». № 8/9. С. 13–19.
9. Скребець В. О. (2014). Екологічна психологія: підручник. Київ: Видавничий Дім «Слово». 456 с.
10. Філософія прав людини (2008). За редакції Госепата Ш. та І. Ломанна. пер з нім. Пер. з нім. О. Юдіна. Київ: Ніка-Центр. 320 с.

References

1. *Derzhavna natsionalna prohrama «Osvita» (Ukrayina – XXI stolittya) [State National Program «Education» (Ukraine – XXI century)]* *Osvita*. (1993), 44–46, 2–12 [in Ukrainian].
2. *Enyklopediya osvity [Encyclopedia of Education]* (2008). Akad. ped. nauk Ukrayiny; holovnyy redaktor V. H. Kremen. Kyuyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
3. Zavorodnya, T. (2013). Ekolohichna osvita yak umova formuvannya kultury zdorovya molodshykh shkolyariv : vitchyznyanyu ta zarubizhnyu dosvid [Environmental education as a condition for the formation of a culture of health of primary school children: domestic and foreign experience]. *Porivnyalno-pedahohichni studiyi – Comparative and pedagogical studies*. 4(18), 39–44 [in Ukrainian].

4. *Kontsepsiya vykhovannya ditey ta molodi u natsionalniy systemi vykhovannya [The concept of education of children and youth in the national education system]* (1997). *Molod i zakon [Youth and the law]: zb. normat. dok. z problem vykhovannya students'koyi molodi / za red. N. I. Kosaryevoyi*. Kyiv : IZMN [in Ukrainian].
5. Manhaym, Karl (2008). *Ideolohiya ta utopiya [Ideology and utopia]*. Per z nim. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
6. Marchenko, L. I. (2010). Ekolohichna kompetentnist yak pokaznyk ekolohichnoyi osvity ta yak skladova zhyttyevoyi kompetentnosti [Environmental competence as an indicator of environmental education and as a component of life competence]. *Problemy osvity – Problems of education: naukovy-metodychnyy zbirnyk*, 64, 92–95 [in Ukrainian].
7. Musiyenko, M. M., Serebryakov, V. V., Brayon, O. V. (2002). *Ekolohiya. Okhorona pryrody [Ecology. Conservation]*. Slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Tovarystvo «Znannya» KOO [in Ukrainian].
8. Oliynyk, L. (2009). Ekolohichna osvita yak skladova navchalno-vykhovnoho protsesu [Environmental education as a component of the educational process]. *Imidzh suchasnoho pedahoha – The image of a modern teacher*. Naukovy-praktychnyy osvitho-populyarnyy zhurnal. Poltava : Tov «ASMI», 8/9, 13–19 [in Ukrainian].
9. Skrebets, V. O. (2014). Ekolohichna psykholohiya [Environmental psychology]: pidruchnyk. Kyiv: Vydavnychyy Dim «Slovo», 456 (in Ukr.).
10. *Filosofiya prav lyudyny [Philosophy of human rights]* (2008). Za redaktsiyi Hosepata Sh. ta I. Lomanna. per z nim. Per. z nim. O. Yudina. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].